

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

1ste AARGANG, NR. 6 - SEPT. 1982 - TWEEMAANDELIJKS

Unitastuinwijk in Deurne (1923-1932)

Een poging tot versmelting van een kwalitatief hoogstaande woonomgeving met een nieuwe vorm van samenleven in het kader van de volkswoningbouw.

Channah Berentein, licentiate kunstgeschiedenis
Herman Styne, R.M.L.Z.

Unitastuinwijk in Deurne is ongetwijfeld één van de meest interessante en boeiende naoorlogse tuinwijken in Vlaanderen. De wijk is vooral aantrekkelijk omwille van de ligging en onmiskenbare architecturale en omgevingskwaliteiten, eigenschappen die Unitas tot op de dag van vandaag vrij goed heeft weten te behouden. Unitastuinwijk is ook één van die wijken die, althans in aanzet, 'meer waren dan alleen maar huisvesting. Zij hielden reële pogingen in zich om het begrip zelf van de huisvesting te doorbreken en de herwaardering van het woonmilieu als maatschappelijke waarde te bewerken. De bedoeling zat voor, het wonen en de woning uit de consumptieve sfeer te halen door ze op de bewoner te betrekken en door de bewoner erbij te betrekken'(1). De organisatievorm als 'huurderscoöperatief' was één van de middelen om dit doel te bereiken. Zoals wij verder zullen zien heeft de 'politiek' er anders over beslist.

Hoe dan ook, bij een evaluatie van de architectuur van het 'Interbellum' kan men aan de Unitaswijk niet voorbij. Het is onzes inziens terecht dat deze vrij unieke tuinwijk als eerste in aanmerking komt om voor bescherming voorgedragen te worden (2).

Unitas: de wordingsgeschiedenis van een bediendengemeenschap (3).

In 1921 kwamen in het Antwerpse een aantal initiatieven van de grond binnen de werknemersverenigingen zowel van staats-, stads-, handels- en nijverheidsbedienden als van leraars en onderwijzers, om in een gezamenlijke inspanning tot de realisatie van een grote tuinwijk te komen. Er werd gedacht aan een duizend tot vijftienhonderd woningen.

Toen het echter tot de praktijk kwam, zou de eenheid die ontstaan was, door politieke en andere meningsverschillen uiteenvallen. De verschillende verenigingen verkozen ieder afzonderlijk te werk te gaan.

Wanneer de onderhandelingen voor een grote tuinwijk begonnen vast te lopen, riep A. Kennis (1854-1924), ondervoorzitter van de vereniging van Belgische kantoorbedienden Unitas, op 18 maart 1922 een vergadering bijeen om het 'woningvraagstuk' te bespreken.

E. Leonard (1890-1981), als bediende werkzaam bij Gevaert maar tevens architectuurschrijver en redactiesecretaris van *De Bouwgids*, zette bij deze gelegenheid de principes en het opzet van de tuinstad en -wijk uiteen. Op deze bijeenkomst werd in feite de basis gelegd van de Unitastuinwijk zoals wij die nu nog kennen. A. Kennis zou de eerste voorzitter worden, E. Leonard zaakvoerder en L. Witdouch, een ander strijder van het eerste uur, één van de medebeheerders. Het woningcomplex zou dus ontstaan in

de schoot van de *Belgische Vereniging van Kantoorbedienden* en de stichters hadden in de eerste plaats de oprichting van een bediendengemeenschap voor ogen.

Dit was in strijd met één van de basisprincipes van het tuinstadconcept, namelijk: door een vermenging van de verschillende sociale klassen een nieuwe harmonische gemeenschap tot ontwikkeling brengen. E. Leonard was zich hier terdege van bewust: '*sociaal gesproken zijn er wel bezwaren tegen het scheiden van klassen in woning-groepen*' maar toch vond hij dat de aspiraties van de bediende 'voorlopig' nog te zeer verschilden van die van de arbeidersklasse. Een andere factor die wellicht het meest de doorslag heeft gegeven was het element 'kostprijs'.

Dit paste, de oorspronkelijke bedoelingen om de financiële lasten zo democratisch mogelijk te houden ten spijt, bij de uiteindelijke realisatie toch beter in het budget van de bediende.

Wel werd van meetaf aan geöpteerd, naar Engels voorbeeld, voor de formule 'huurderscoöperatief'. De toepassing van deze formule binnen de toen van kracht zijnde wettelijke bepalingen kwam erop neer dat men, door het kopen van een relatief klein aandeel, lid kon worden van de coöperatief en tegelijkertijd mede-eigenaar van de te bouwen tuinwijk (4).

Maandelijksse bijdragen - te beschouwen als huurgeld voor de betrokken woning - dienden onder meer voor de afbetaling van het geleende kapitaal en om de werking van de huurderscoöperatief en het onderhoud van de tuinwijk te financieren. Volgens Leonard waren de voordelen van dit

systeem de volgende: *'het beheer is in handen van de huurders, die dus alle belang hebben de zaken goed te drijven; de huurders zelf hebben voordeel bij een goed onderhoud, zowel van hun eigen woning als van het geheel; er wordt een geest van samenwerking geboren die op het algemeen de weldadigste invloed kan uitoefenen. Dit alles draagt dus bij tot de verwezenlijking van de gedachten die bij het oprichten van een tuinwijk ontwikkeld waren'* (5).

Ingevolge de vergadering door A. Kennis bijeengeroepen, werd gezocht naar een geschikt terrein. Uit de verschillende mogelijkheden werd op een vergadering in juni 1922 door ongeveer honderd belangstellenden geöpteerd voor een domein gelegen ten oosten van het toenmalige Cogelsdomein, nu Boekenbergpark, sinds 1913 in het bezit van de gemeente Deurne. Oorspronkelijk lag de bedoeling erin er een publiek domein van te maken. Een strook van 625 m lang en ± 100 m diep zou aangekocht worden om er een tweehonderdtal woningen op te richten.

Dit werd gezien als een eerste etappe in de aanleg. Later zou eventueel getracht worden ook de omliggende grond aan te kopen. De feitelijke toestemming tot aankoop werd door de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* pas in januari 1923 gegeven, zodat verscheidene belangstellenden van het eerste uur andere oplossingen voor hun woonprobleem dienden te zoeken.

In februari 1923 werd architect Eduard Van Steenberg (1889-1952) aangezocht om een plan van aanleg uit te werken. Het was E. Leonard die hem aan de leden had voorgesteld. Hij had Van Steenberg leren kennen toen die nog aan de academie studeerde en beschouwde en verdedigde hem als één van de beste, moderne architecten in België op dat ogenblik. Als architectuurcriticus had hij Van Steenberg trouwens herhaaldelijk geprezen (6). De contacten verliepen blijkbaar vrij vlot, want in mei 1923 kreeg Van Steenberg ook de opdracht om een aantal woningtypes te ontwerpen.

Op 2 juli 1923 had de officiële stichtingsvergadering van 'Unitastuinwijk huurderscoöperatief' plaats. Honderd-

veertig leden waren aanwezig. Op deze vergadering werden de eerste ontwerpen van aanleg en van de woningen voorgelegd. Uit de verslagboeken blijkt dat drie woningtypes werden voorgesteld: één van 9 m gevelbreedte, één van 7 m en één van 5,5 m dat echter nog niet helemaal uitgewerkt was. Het resultaat van de besprekingen was dat het type van 7 m, zoals wij het nu kennen, als standaardtype werd genomen. Het antwoord op de vraag welke plannen van aanleg op die vergadering werden voorgesteld is moeilijker te geven. Er waren alleszins verschillende ontwerpen waarvan er ons drie bekend zijn in hun grafische vorm en één variëte door middel van een beschrijving (7).

In een eerste plan werd een gemeenschappelijke binnentuin voorzien die via portiekbogen onder de huizen door bereikbaar zou zijn. Dit zou de intimiteit sterk verhogen en ook de gelegenheid scheppen een aantal oude bomen, die zo gespaard bleven, gedeeltelijk als omheining van het plein te laten fungeren (zie p. 22).

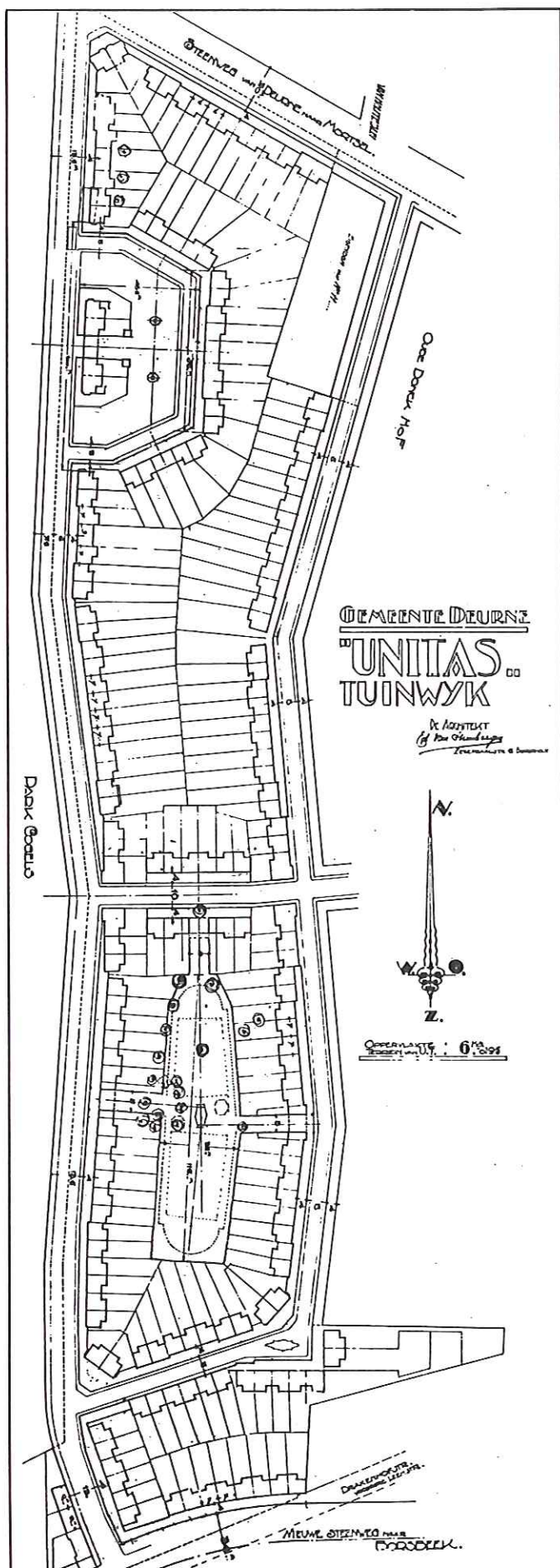
In een tweede plan werd de gemeenschappelijke tuin door een straat als het ware doormidden gedeeld en gedeeltelijk opgegeven. Ook de toegangsbogen onder de huizen kwamen in dit plan niet meer voor. Verder waren er nog voetpaden aan de achterzijde van de woningen voorzien opdat de huizen ook via achterpoortjes bereikbaar zouden zijn. In een derde plan bleef de inplanting zoals die in het tweede, maar de voetpaden kwamen hier niet meer voor (zie p. 23).

Uit diverse nota's, verslagen en briefwisseling blijkt dat in de loop van die maanden tal van varianten werden uitgewerkt en voorgesteld. Wat ook vaststaat is dat er heel wat moeilijkheden zijn gerezen bij de opmaak van dit aanlegplan. Dit blijkt onder meer uit een brief van Van Steenberg aan Leonard waarin hij zijn beklag doet over de houding van de gemeente en van een 'commissie' (8).

Zowel met de plannen van de huizen als met de aanleg waren de leden echter zeer ingenomen. Zij maakten geen enkele fundamentele opwerping.

Ontwerp voorgevel van type I (7 meter) - architect Van Steenberg, 1923.

Van 'huurderscoöperatief' naar 'koperscoöperatief'.

'De beheerraad van de Unitastuinwijk is genoodzaakt voor een goed deel van zijn oorspronkelijke ontwerpen af te zien. In plaats van een wijk van 200 woningen ineens op te richten, moet er nu met 88 begonnen worden; in plaats van woningen voor huurders welke mede-eigenaars van het gehele complex zouden zijn, worden het nu kleine eigendommen; in plaats van de minst begoeden in de eerste plaats te helpen worden nu zij geholpen die reeds over iets of wat beschikken'(9).

De plannen die op de stichtingsvergadering voorgelegd werden, zouden inderdaad niet in die vorm gerealiseerd worden. Op 19 januari 1924 moest het bestuur aan zijn leden mededelen dat het Ministerie van Financiën zich verzette tegen het steunen van maatschappijen die wilden verhuren aan hun leden. Er moest verkocht worden.

Het bestuur ontving deze mededeling al in augustus 1923, maar het zou een half jaar duren vooraleer het zich bij deze beslissing neerlegde; bij allerlei instanties werd getracht deze beslissing om te buigen teneinde de verbintenissen met de leden te kunnen nakomen (10).

In feite werd de maatschappij dus het slachtoffer van de wet van 12 en 14 februari 1924, nog voor zij gestemd was. Deze wet maakte de oprichting van huurderscoöperatieven haast onmogelijk. In augustus 1923 werden alle kredieten afgesneden door de minister van Arbeid Moyersoens. Vooral het privé-initiatief zou gesteund worden (11) en Unitastuinwijk huurderscoöperatief werd dan ook Unitastuinwijk koperscoöperatief. Het ledenaantal liep hierdoor terug tot 80. Ook het aantal woningen dat in een eerste bouwphase werd opgetrokken, was aanzienlijk kleiner dan voorzien. Dit was dus niet te wijten aan de bestuurders of de leden, maar aan de 'onverdedigbare houding van Minister Moyersoens, welke de Nationale Maatschappij voor Goedkope woningen in de onmogelijkheid stelde haar verplichtingen na te komen'(12).

Het bestuur vond deze ommezwaai te betreuren, maar besloot toch van toen af als 'koperscoöperatief' door te gaan. Vanaf dat ogenblik lag een woning in de tuinwijk zeker niet meer in het bereik van de minvermogenden (13). De maatschappij mocht enkel bouwen op belofte van aankoop, d.w.z. slechts wanneer een voldoende aantal ledenkopers verzameld waren, mocht zij overgaan tot het bouwen van een complex van huizen. In feite bleef dus nog maar weinig over van het coöperatieve uitgangspunt: het werd 'ieder zijn huis en zijn tuintje.'

In april 1924 werd overgegaan tot de aanbesteding van 88 huizen. Toen in juli 1924 de bouw bezig was, kwamen eerst twaalf en daarna nog zeven kandidaten opdagen zodat er in een eerste fase in totaal 107 woningen werden gebouwd. De verkoopprijs lag tussen 32.000 en 36.000 BF (14).

Voorontwerp van aanleg door E. Van Steenberghe met in het zuidelijke gedeelte een gemeenschappelijke binnentuin met toegangspoorten onder de huizen (zie ook ill. p. 29).

Op 15 april 1925 mocht er overgegaan worden tot de aanbesteding van een tweede groep, ditmaal van 36 huizen. Ook deze huizen werden verkocht. De kostprijs lag echter al 25 tot 30% hoger dan bij de eerste groep. Zoals voorzien in de statuten van Unitastuinwijk werd er om het jaar een vergadering gehouden om alle leden te raadplegen. Toen in 1925 de beheerraad en de architect voorstelden de voortuintjes naar een ontwerp van Van Steenberghe te beplanten, werd dit niet aanvaard. De leden wilden individueel en naar eigen smaak de 'hofjes' aanleggen. Wel werden de paden en hekjes naar het ontwerp van de architect uitgevoerd.

In december 1926 werd onder impuls van enkele leden 'Flora', een vereniging van bloemen- en moestuinliefhebbers opgericht. Het was in feite de enige vereniging die spontaan ontstond uit de leden. Zij nam het initiatief om van het onbebouwde stuk grond een moestuin te maken en lag tevens aan de basis van de bloemententoonstellingen die regelmatig in het Boekenbergkasteel gehouden werden. Ook werden wedstrijden georganiseerd voor het mooist aangelegde tuintje. Ter gelegenheid van bv. Sinterklaas of carnaval was 'Flora' organisator van danspartijen en kinderfeesten.

In juli 1928 werd er gefeest ter gelegenheid van de onthulling van het monument voor A. Kennis, eerste voorzitter van Unitas, gestorven in 1924. Het monument werd ontworpen door E. Van Steenberghe en het portretmedaillon in brons werd vervaardigd door beeldhouwer A. Poels.

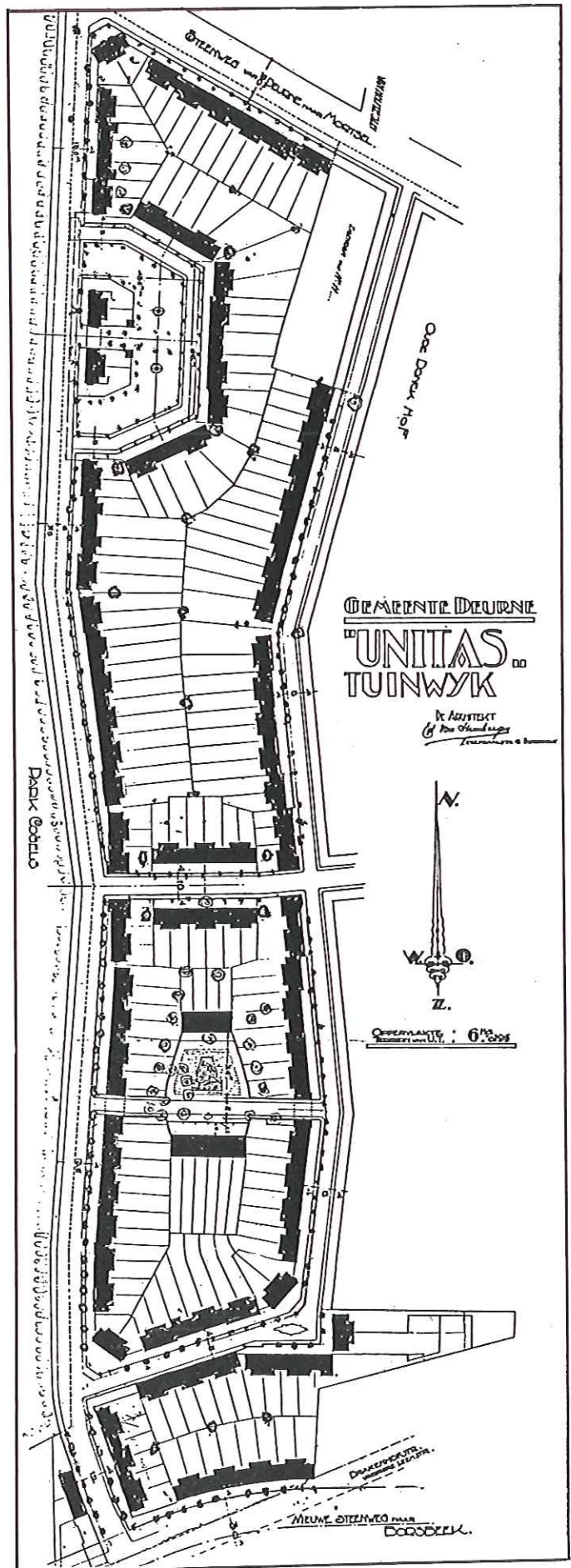
In 1927 viel de beslissing om een derde groep van 47 woningen te bouwen; respectievelijk 43 van het type I en 4 van het type III, alle op de Oude Doncklaan. Deze woningen zouden echter, gezien de economische recessie, veel te duur worden om ze, ondanks de gunstige premieregeling, aan een bediende te kunnen verkopen. Daarom werd in september 1928 geopteerd voor een kleiner type van woningen van 5,30 m gevelbreedte (type II). Van dit type werden er in deze derde bouwfase 52 gebouwd alsook vier woningen van het type Ib. Van Steenberghe maakte een nieuw plan van aanleg op.

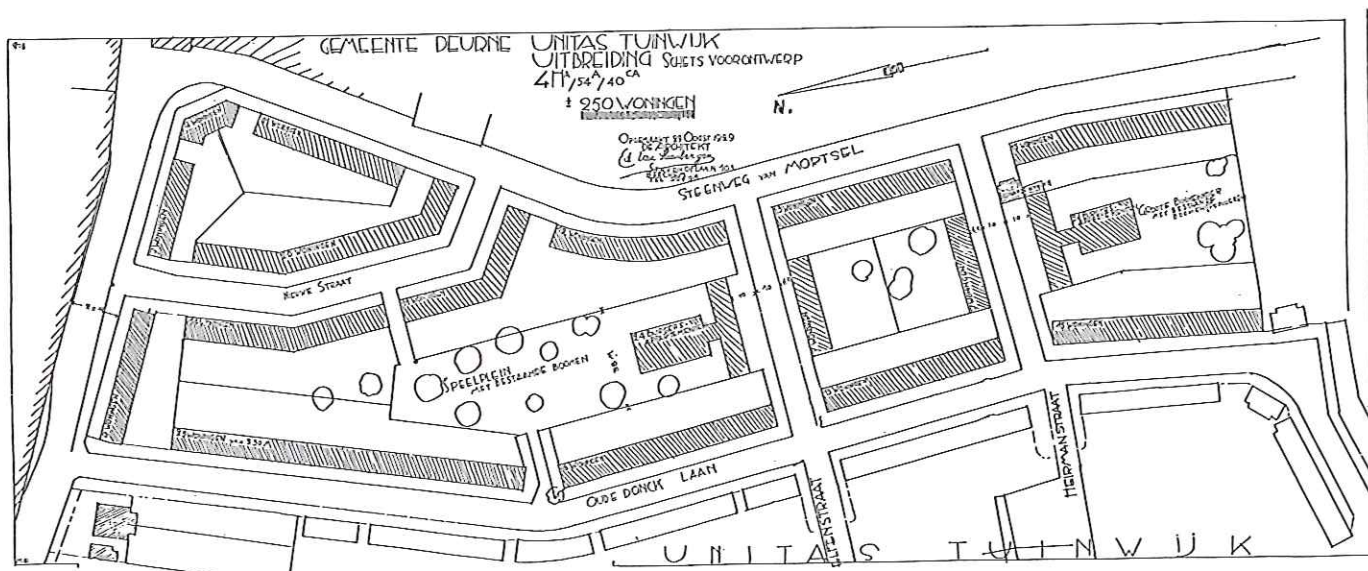
Toen in januari 1929 de bouw begon, waren er twintig 'beloftes van aankoop'. Ondanks de meer bescheiden afmetingen zouden de woningen toch heel duur worden: tussen 67.000 en 77.000 BF.

Er was een enorme vermindering van de koopkracht ten opzichte van 1924 en het bestuur van Unitastuinwijk mocht dan ook overgaan tot het verhuren van de huizen die niet verkocht waren. Van de 199 woningen waren er, bij het einde van de derde bouwfase, 41 betrokken door aandeelhouders-huurlers en 158 door aandeelhouders-kopers.

In 1929 stelde E. Leonard voor om in de vier huizen van het type I, die in de laatste bouwfase werden opgericht, een home voor jonge meisjes in te richten, aangezien zij toch te duur waren om te verkopen. Het voorstel werd in

Voorontwerp van aanleg: in grote lijnen werd dit ontwerp uitgevoerd (zie ook plan p. 28).

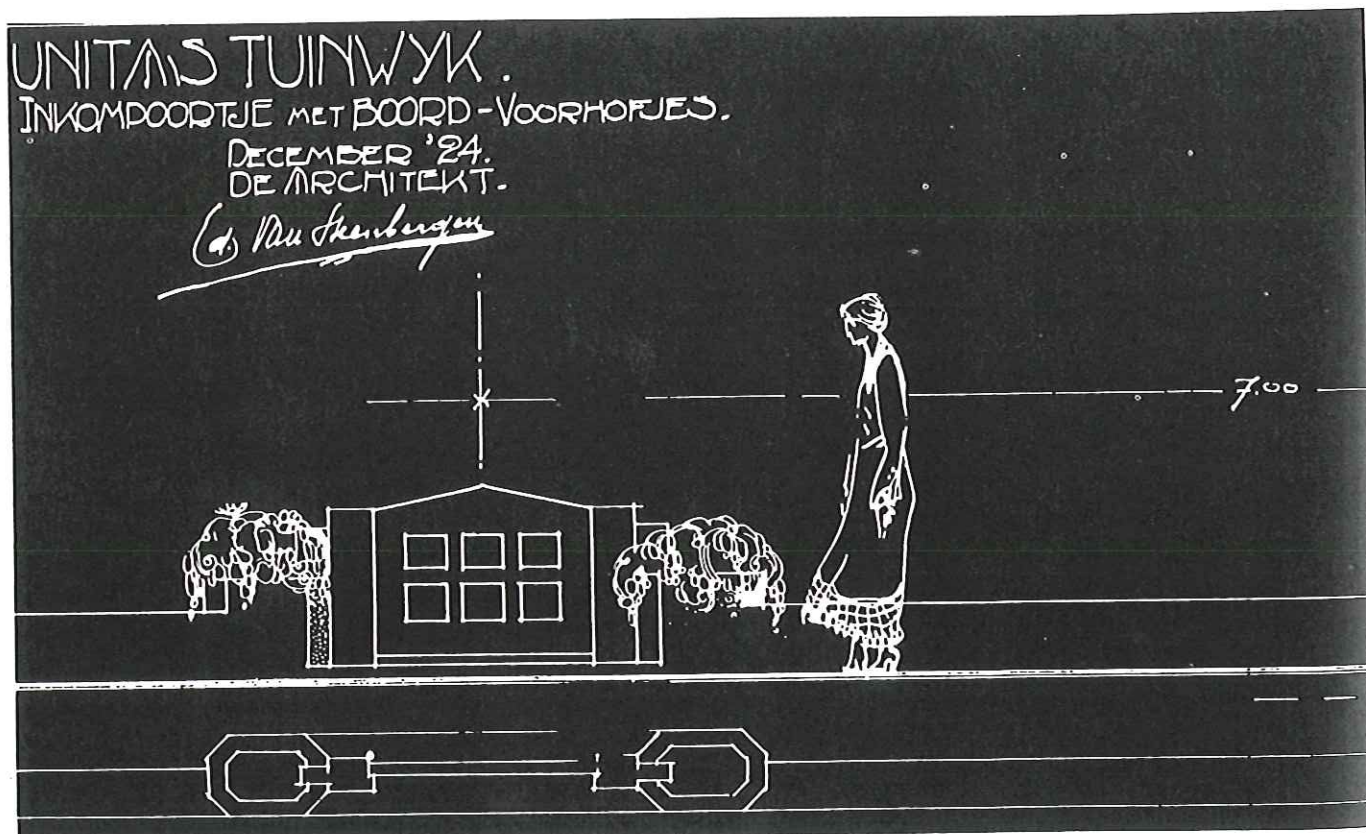
Ontwerp van uitbreiding door E. Van Steenberg, augustus 1929.

overweging genomen maar uiteindelijk zouden zij verhuurd worden aan grote gezinnen.

In oktober 1929 stelde de eigenaar van het aanpalende 'Oude Donckhof' aan de beheerraad voor een stuk grond van 4 ha te kopen. Hierop gingen de beheerders gretig in. Zij kregen een optie van een maand. Tijdens deze maand werd aan de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* om financiële steun gevraagd. Ook werkte

architect Van Steenberg een ontwerp van inplanting uit voor het nieuwe gedeelte waarop ditmaal hoogbouw voorzien was (15).

Toch zou van dit ontwerp niets gerealiseerd worden. De *Nationale Maatschappij* talmde en vroeg een maand optie bij. De eigenaar van de grond weigerde dit en verkocht het landgoed aan een andere kandidaat die het verkavelde voor verkoop aan particulieren.

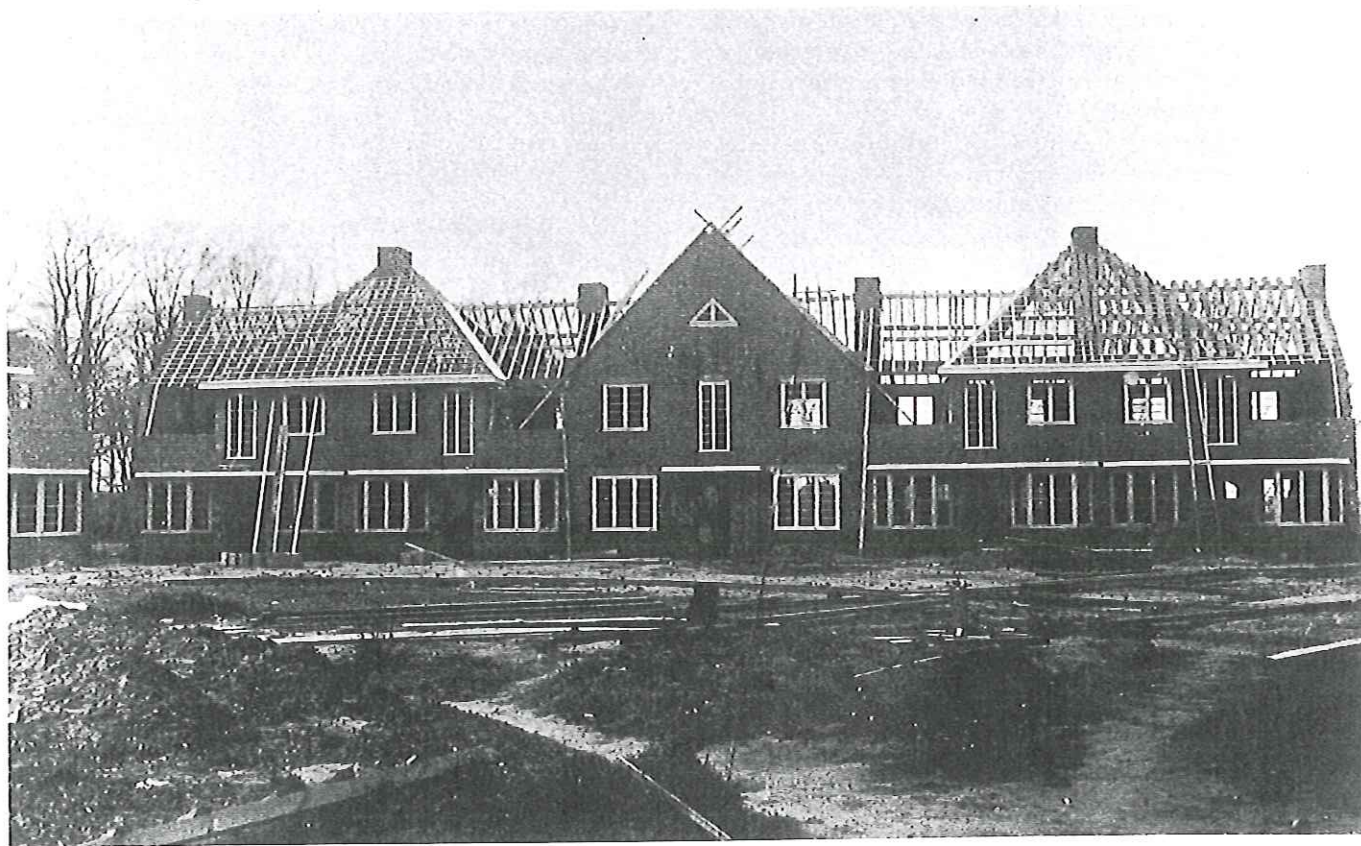

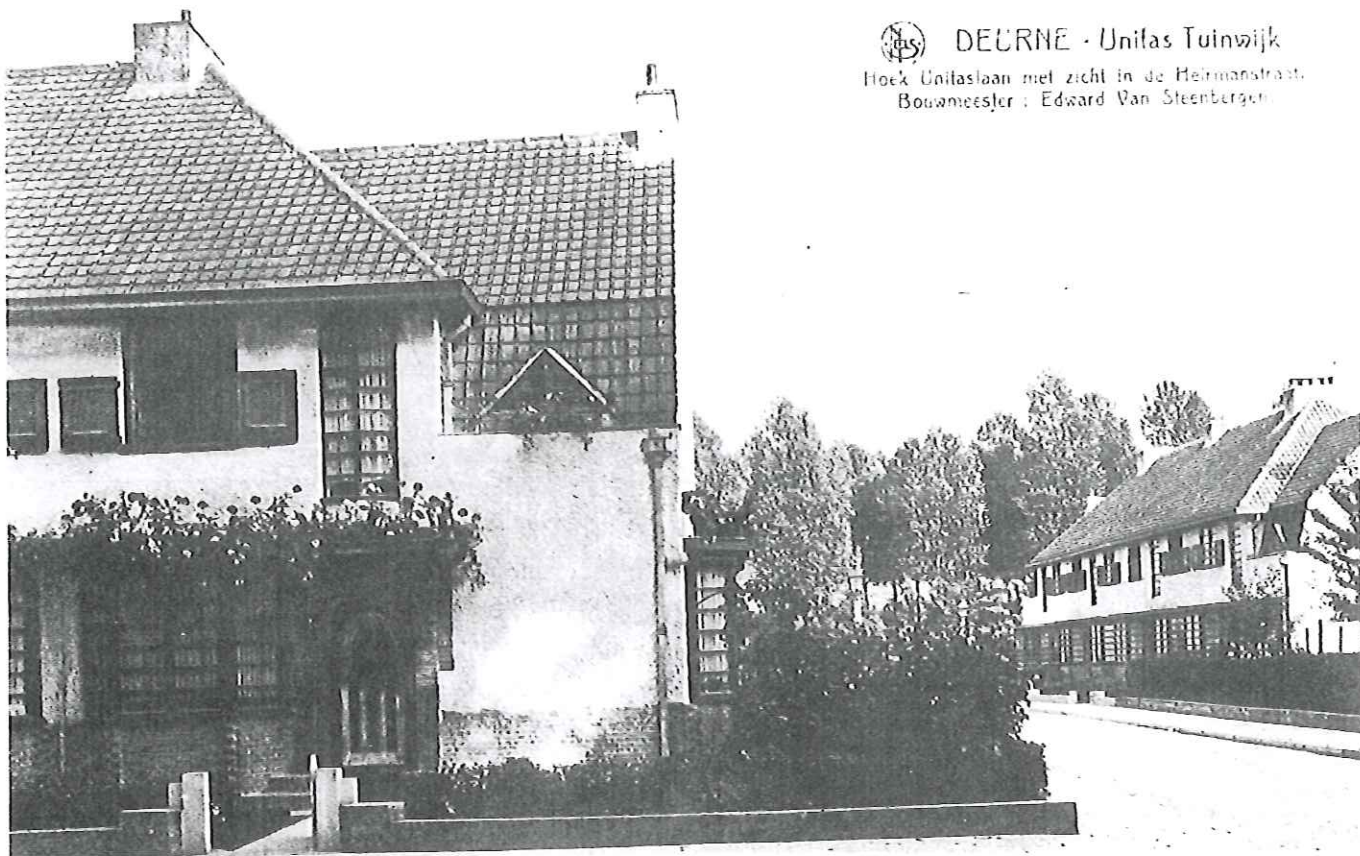
Ontwerp voor toegangspoortje, E. Van Steenberg, december 1924.

Huizen in aanbouw in de Oude Doncklaan nrs 1 en 3 (voorgevels) en Unitaslaan (achtergevels). (Archiefphoto)

Huizen in aanbouw op het A. Kennisplein, nrs 15-19. (Archiefphoto)

DEURNE - Unifas Tuinwijk
 Hoek Unifaslaan met zicht in de Heirmanstraat.
 Bouwmeester: Edward Van Steenberghe

Hoek Unifaslaan en Heirmanstraat (postkaartenreeks uitgegeven ± 1929).

Over 1929 wordt in de verslagboeken nog vermeld dat de werking van 'Flora' in dat jaar de voorgaande overtreft: *'door haar toedoen zijn onze huizen met bloemen en planten zo rijkelijk versierd dat het een kleurenparadijs wordt'*. 'Flora' wordt het *'meest bestendige levensteken van de wijk'* genoemd.

Ook in 1929 werd Unitastuinwijk lid van 'Natuur- en Stedschoon', en ijverde mee om een gedeelte rond het Boekenbergpark vrij te houden van bebouwing. Vanaf 1930 verkregen sommige leden de toestemming om een garage te bouwen.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de woningen flink beschadigd door een in de buurt ingeslagen V-bom en door ontploffingen op het nabijgelegen vliegveld. De zuidelijke helft van de wijk werd niet vergoed door het noodfonds, zodat bij sommige woningen nu nog barsten zichtbaar zijn die amateuristisch werden opgelapt. De karakteristieke vensters, bestaande uit ramen in kleine horizontaal-rechthoekige ruitjes onderverdeeld, werden toen veelal vervangen door vensters met één glasoppervlak.

Na de oorlog werd de vereniging 'Flora' niet meer vermeld.

In 1953 werden de statuten aangepast en werd de bestaansduur van de maatschappij met dertig jaar verlengd.

In 1963 nam Charles Philips, voorzitter sinds 1924, ontslag om gezondheidsredenen. E. Leonard nam het voorzitterschap over en toen Philips overleed werd de Elfenstraat naar hem genoemd. Een gedenkplaat in zandsteen werd op

de muur van het in 1963 door Van Steenberghe jr. omgebouwde winkelhuis aangebracht.

Op 26 juni 1971 werd de maatschappij ontbonden, omdat de beheerraad toch de mogelijkheid tot uitbreiden als een verloren zaak beschouwde. Unitastuinwijk werd overgedragen aan de maatschappij de 'Deurnese Moderne Woning' (16).

Architect Van Steenberghe en de materialisering van een 'nieuwe woonvorm'.

Uit voorgaande korte historische schets blijkt dat de oorspronkelijke bedoeling om een gemeenschap te stichten van op elkaar betrokken individuen, niet tot stand is kunnen komen zoals gedacht. De materiële omgeving voor deze nieuwe woonvorm heeft zich echter wel gerealiseerd in een gevoelvolle en verfijnde, bestudeerde en doelmatige architectuur en aanleg.

De kwaliteit van de uitvoering staat ongetwijfeld op het niveau van de beter gekende Brusselse tuinwijken uit dezelfde periode zoals *Le Logis - Floréal*, *Kapelleveld*, *La Cité Moderne...* (17). Het is niet toevallig dat ook deze wijken opgezet waren als huurderscoöperatieven die bovendien stuk voor stuk de kans hebben gegeven aan jonge, 'geëngageerde' ontwerpers zoals Louis Van der Swaelmen (18), Huib Hoste (19), J. Eggerickx, J.F. Hoeben e.a. om hun talent op het gebied van de volkswoningbouw te tonen. Deze architecten lagen trouwens groten-

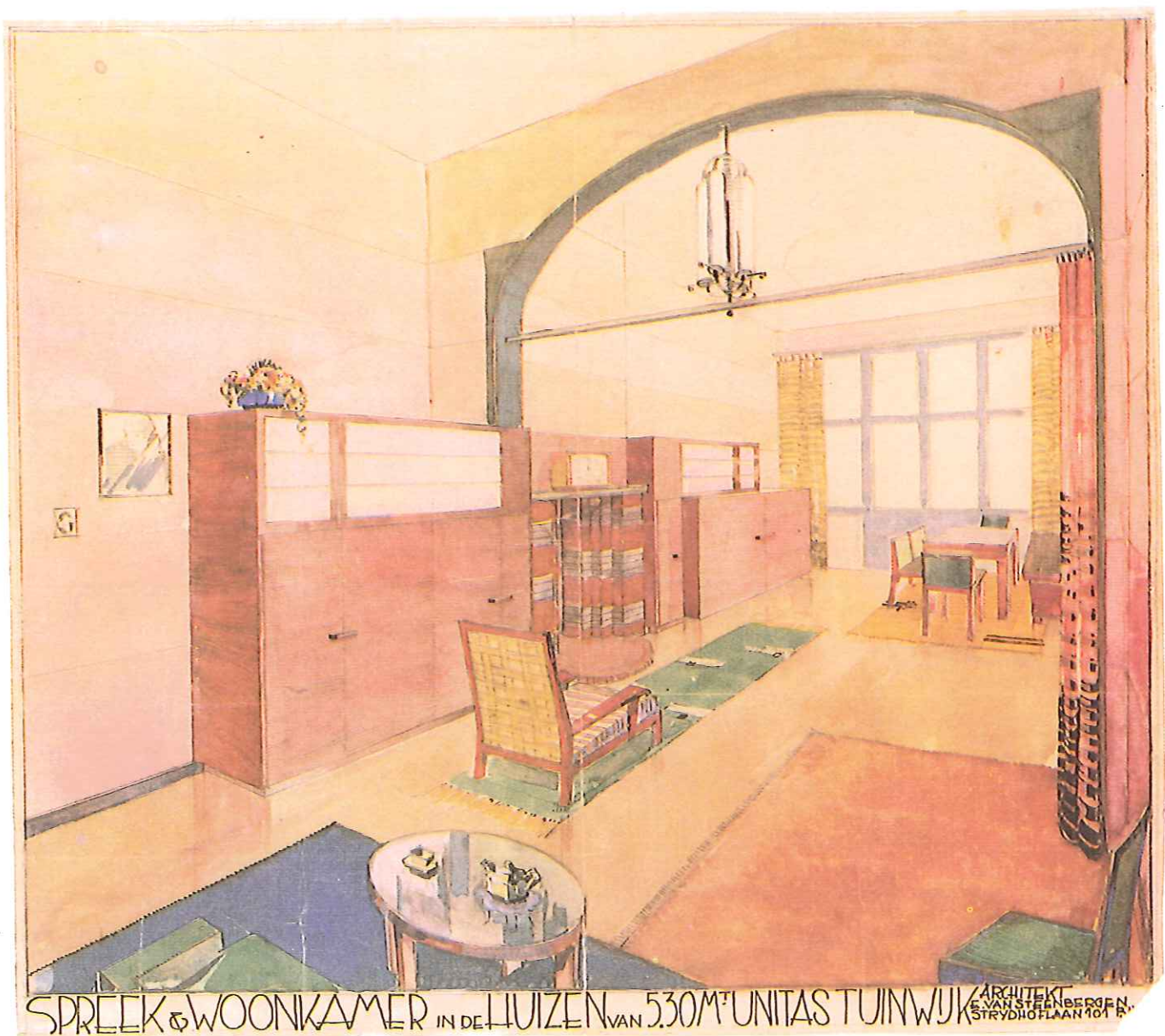
deels zelf aan de basis van de theorievorming rond de Belgische naoorlogse tuinwijkgedachte.

Eduard Van Steenbergen had weinig persoonlijke contacten met deze eerder 'Brussels' geïoriënteerde kringen rond de tijdschriften *La Cité* en *7 Arts*; wat niet wil zeggen dat hij zich niet informeerde over de ontwikkelde denkbeelden.

Eduard J. Van Steenbergen werd geboren in Antwerpen op 1 augustus 1889. Zijn eerste opleiding kreeg hij van zijn vader, die architect was. Vanaf 1906 volgde hij ook lessen aan de Koninklijke Academie van Antwerpen waar hij zich als een briljant leerling ontplooipte. Het was echter vooral de leertijd bij zijn vader die hem van jongsaf aan inwijdde in de technische en ambachtelijke aspecten van de praktijk. Hier ligt de oorsprong van zijn onbetwist meesterschap in de behandeling en het gebruik van de

materialen. Hij zou zich trouwens niet beperken tot de architectuur. Wij kennen van hem binnenhuisontwerpen, meubels, glasramen, schilderijen en beeldhouwwerk, stedenbouwkundige ontwerpen en tuinarchitectuur.

Zijn vader, Martinus Van Steenbergen, overleed in 1913 op 54-jarige leeftijd. Hierdoor kreeg Van Steenbergen in 1914, toen zijn oudere broer gemobiliseerd werd, alleen de verantwoordelijkheid te dragen voor een groot gezin. Zijn vestiging als zelfstandig architect liep hierdoor aanzienlijke vertraging op. Unitastuinwijk was in feite zijn eerste grote opdracht (20). Om over zijn realisaties te schrijven moet men wel voornamelijk voortgaan op de gebouwen die hij heeft nagelaten, want hij zelf heeft omzeggens niets gepubliceerd. Dit verklaart waarschijnlijk ten dele waarom hij in de geschiedschrijving van de architectuur slechts marginaal aan bod komt (21).

SPREEK- en WOONKAMER IN DE HUIZEN VAN 5,30 M² UNITAS TUINWIJK ARCHITEKT E. VAN STEENBERGEN STRYDOFFLAAN 101 B

Ontwerp voor de binneninrichting van spreek- en woonkamer voor de type II huizen (5 m. 30) t.g.v. de wereldtentoonstelling te Luik in 1930. Niet uitgevoerd. (Geaquarelleerde tekening door E. Van Steenbergen ± 1929). (Foto Ch. Bentein)

Hij was geen theoreticus of schrijver van manifesten. Zijn modernistische tijdgenoten die wel publiceerden, getuigden echter van een grote bewondering voor zijn werk (22). Een constante in zijn werk is de onweerlegbare sensibele en zelfs 'romantiek'. Met het romantische wordt niet het sentimentele bedoeld maar wel zijn architectuur die niet enkel tot de rede maar ook tot het gevoel spreekt.

Voor Van Steenberghe betekent het functionalisme 'eenvoud en zakelijkheid omzetten tot schoonheid'. (23)

Er is een raffinement in de verhoudingen aanwezig maar ook een beheersing van de expressiemogelijkheden van het materiaal. Elke lijn die hij trekt op het plan is in gedachte doorgezet tot de realisatie, is getekend met de uitvoering voor ogen.

We kunnen stellen dat zijn faam berustte op de grote architecturale kwaliteit van zijn constructies, of het nu ging om villa's of sociale woningen of andere gebouwen. Hierbij wist hij steeds het rationele met het poëtische te verbinden. Deze eigenschappen vinden wij ook terug in de Unitastuinwijk, zowel in de verzorgde aanleg als in de architectuur.

De aanleg

Op het ogenblik dat Van Steenberghe Unitastuinwijk ontwierp, was hij in het bezit van de 'bijbel' van de tuinwijk-planner: **Town Planning in Practice** (1909) van de Engelse architect Raymond Unwin (24).

Omdat de wijk relatief klein bleef was het moeilijk het ideaal door Unwin geformuleerd, te realiseren: de voordelen van de stad en van het land combineren en het gemeenschapsleven bevorderen. Toch ging Van Steenberghe uit van gelijkaardige doelstellingen. Dit merken wij onder meer in zijn eerste voorontwerp waar het basisconcept neerkwam op twee huizencomplexen met elk een centraal plein. Om een sfeer van intimiteit te creëren, was een van de pleinen opgevat als een echte binnenplaats, bereikbaar via vier bogen onder de huizen door. Zoals wij gezien hebben werd dit voorstel niet weerhouden. In het uitbreidingsplan zien wij dit element opnieuw opduiken: gemeenschappelijk speelplein en gemeenschappelijk binnenplein.

In het definitieve plan heeft hij zoveel mogelijk een compact geheel gecreëerd, waarbij uiteraard ook rekening werd gehouden met de aanwezigheid van het Boekenbergpark. Hierdoor konden de huizen grotere aaneengesloten groepen vormen zonder het wooncomfort te verminderen. Unitastuinwijk heeft in vergelijking met andere Belgische tuinwijken een erg hoge densiteit (33 woningen per ha). Ook de oriëntatie is vrij gunstig: Unitaslaan en Oude Doncklaan zijn Noord-Zuid gericht.

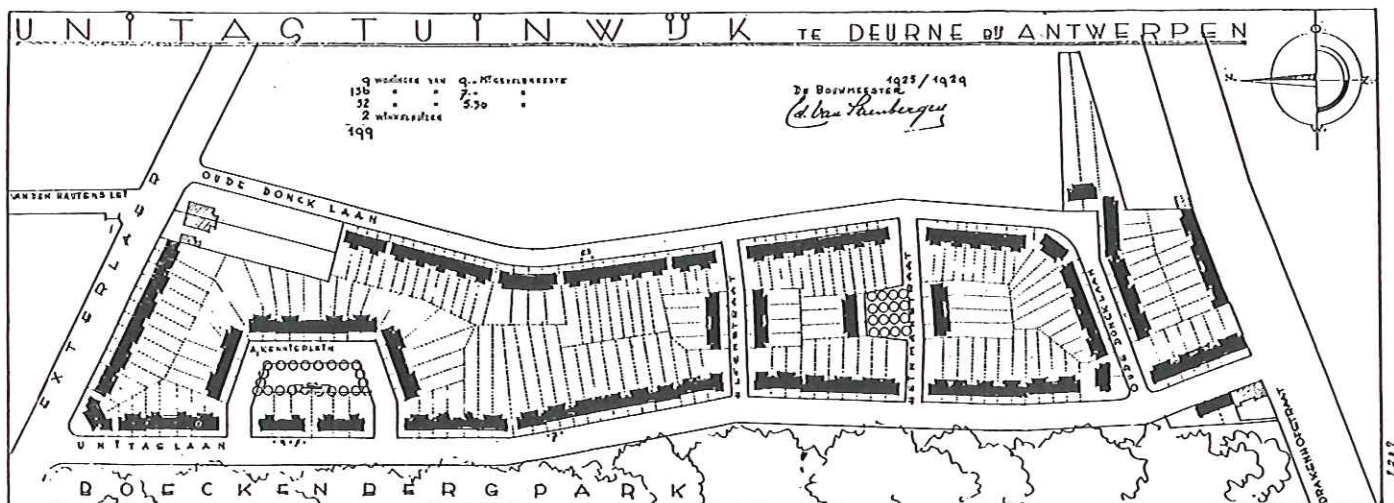
De stratenaanleg is ondanks de moeilijke vorm (een langgerekte onregelmatige trapezium) en de beperkingen opgelegd door de gemeente, een organisch geheel geworden met een rijke afwisseling van straatzichten. Dit wordt onder meer bereikt door lichte buigingen, wat een schilderachtig en intimistisch effect teweegbrengt. Er ontstaat ook een element van toeval. De goedgeplaatste openingen tussen de gebouwen zorgen voor een harmonische hoofdgroepering en voor variatie in de massaverdeling van de huizen. Om de kwaliteiten van de aanleg echter ten volle te appreciëren is een wandeling doorheen de wijk aan te bevelen.

De architectuur (25)

Bij een vergelijking van de architectuur van Unitas met andere modernistische wijken blijkt dat zij aansluiting vindt bij de romantisch-rationele benadering van bv. A. Pompe in Kapelleveld eerder dan bij de puristische richting van V. Bourgeois (La Cité Moderne) of H. Hoste (Kapelleveld en Klein-Rusland te Zelzate).

Deze indruk wordt vooral gewekt door het gebruik van baksteen en door de dakvorm.

Het geheel van de Unitastuinwijk doet onwillekeurig denken aan de Hollandse architectuur. De behandeling van het baksteenmateriaal - de daken in machinale pannen - brengt de Amsterdamse school voor ogen. Toch zijn in deze wijk de baksteenmotieven zeer sober en vinden we niet het fantastisch-dynamische van de Amsterdamse school terug, waar het vrije en onconstructieve baksteen spel zijn eigen vormen had. Integendeel, hier is het geheel volledig beheerst en zijn de gevellijnen sober. Zoals bij de Nederlandse architect Dudok zijn kubistische en geometrische vormen verbonden met schuin oplopende daken.

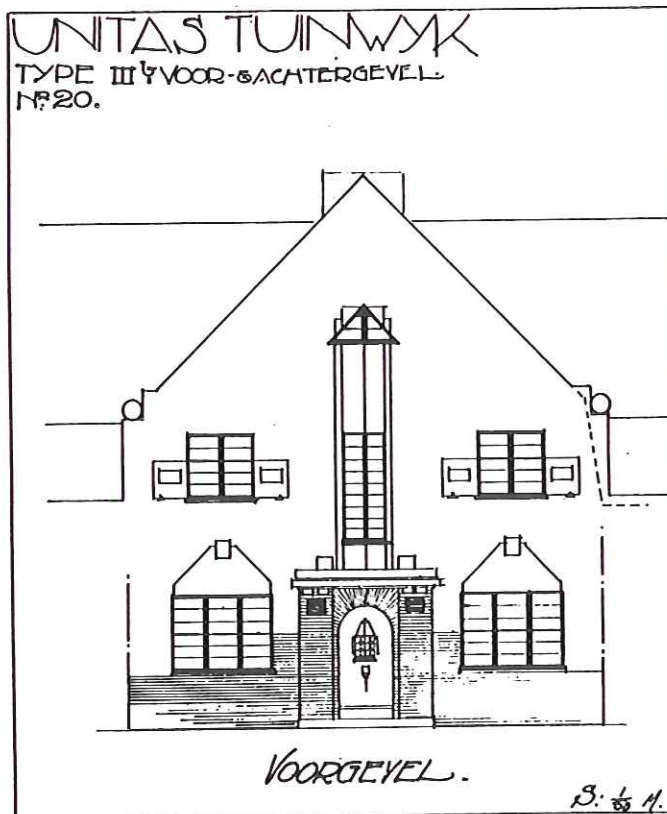
De sfeer van comfort en intimiteit die ongetwijfeld in Unitastuinwijk te vinden is, refereert eerder naar de Engelse 'garden cities'. Op subtiële manier werden aldus de mogelijke inspiratiebronnen verwerkt tot een origineel ensemble.

We kunnen besluiten dat door het gebruik van een gedeeltelijke standaardisatie, een raffinement bekomen werd dat in vele andere gelijkaardige ensembles niet aan te treffen is. De weloverwogen compositie en de harmonieuze relatie tussen lijn, massa, ruimte en kleur, dragen hiertoe bij. In het gehele complex van gebouwen werden horizontale en verticale ritmische accentueringen evenwichtig uitgewogen.

Het geveloppervlak wordt te meer een ritmisch geheel door de uitgebalanceerde plaatsing van ramen, erkers, en contrasterende materialen die afwisselend op elkaar inwerken door kleur en textuur. De gevellijnen zijn strak, de bouwmassa's zijn de hoofdzaak. Maar het baksteenmateriaal heeft de architect verlokend tot enkele speelse motieven. Ook in het houtwerk van deur- en winkelramen is dit speelse element aanwezig. Terloops willen wij nog wijzen op de verzorgde afwerking van de achtergevels; een uitzondering in de volkswoningbouw.

Dit sterk bedwongen maar toch afwisselend spel in baksteen en hout verleent een artistiek accent. Door de materialen en structuren wordt een architectuur opgebouwd, waarbij een rationele, functionele totaalindruk overweegt. Het repetitieve element legt de nadruk op het gemeenschappelijke. De voortdurende afwisseling toont aan dat er individuele elementen bewaard blijven, hoewel de eenheid, het gemeenschappelijke toch primeert op de veelheid.

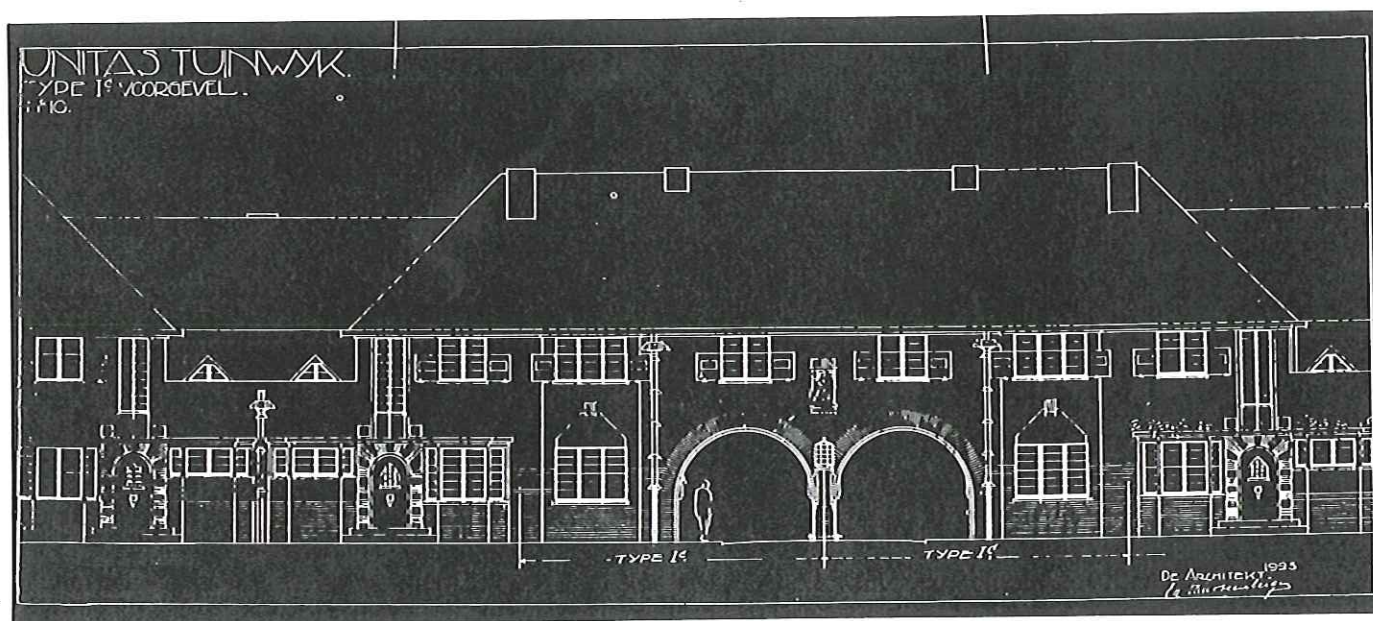
Van Steenberghe ontwikkelde hier, 'in het kader van moderne architectuuropvattingen een rustige, verfijnde bouwkunst, zonder enig dogmatisme. Hij liet zich vooral door de concrete omstandigheden van de bouwopdracht inspireren waarin de opdrachtgever zelf een voorname rol werd toegewezen' (26).

Ontwerp voorgevel voor woningtype III b (9 meter). E. Van Steenberghe, 1923.

Vorige bladzijde: Definitief aanlegplan opgemaakt bij de derde bouwphase. E. Van Steenberghe 1925-1929.

Onderaan: Niet uitgevoerd ontwerp voor het zuidelijke gedeelte. Variante van het type I met toegangspartij naar de binnentuin. E. Van Steenberghe, 1923.

Besluit: de bescherming en haar gevolgen

In de huidige fase van de beschermingsprocedure zijn de rechtsgevolgen reeds van kracht, wat betekent dat voor alle werken waarvoor normaal een bouwvergunning verplicht is, het advies van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg gevraagd dient te worden. Dit advies is bindend. Deze verplichte adviesvraag geldt echter ook voor alle ingrepen die het buitenaspect van de woningen zouden wijzigen, zoals de vervanging van deur en raamwerk. Het vervangen of aanbrengen van afsluitingen en toegangspoorten - werken in de omgeving dus - vallen eveneens onder deze bepaling. Dit zijn in de strikte zin de gevolgen van een bescherming als stadsgezicht.

Om de betekenis en de zin van deze bescherming te omlijnen willen wij twee elementen naar voren brengen.

Enerzijds is uit voorgaande historiek en uit de esthetische appreciatie hopelijk duidelijk gebleken dat Unitastuinwijk een belangrijk stuk patrimonium is dat zeker binnen de termen van het decreet van 3 maart 1976 geïnterpreteerd kan worden.

Anderzijds kunnen wij aan de hand van een enquête van in 1979 vaststellen, dat de bescherming zoals hoger omschreven en het wooncomfort voor de bewoners niet onverenigbaar zijn (27).

De bedoeling van de enquête was zowel uit mondelinge als uit schriftelijke informatie en beschouwingen een antwoord te krijgen op de vraag 1. in hoeverre de bedoeling van de stichters van Unitastuinwijk werd gerealiseerd en 2. hoe de bewoners reageren op hun omgeving. Het antwoord op de eerste vraag kan kort zijn: in zoverre de idee van gemeenschapsbetrokken wonen voorstond zijn deze plannen reeds vroeg door tussenkomst van Minister Moyersoen in de kiem gesmoord. De enquête bevestigt dat momenteel $\pm 80\%$ van de bewoners oppervlakkige relaties onderhouden met de buren: het gemeenschapsleven primeert zeker niet meer dan in de doorsneewijk (28).

Wat de tweede vraag aangaat: uit de voorliggende gegevens blijkt dat 90% van de wijkbewoners positief tot zeer positief reageren op hun woonomgeving (29). Een bewoner van het eerste uur op de Oude Doncklaan zegt onomwonden: 'aan de idee van bouwmeester Van Steenberghe is weinig te verbeteren' en een ander bewoner van dezelfde laan stelt dat 'het concept van wijk en woning na vijftig jaren nog voor dadelijke herneming beslist aan te bevelen is'.

Zo de tevredenheid omtrent wijk en woning vrij algemeen is, werden door de meeste bewoners toch wel veranderingen aan het huis aangebracht opdat het beter zou beantwoorden aan hun woonwensen. Het betreft hier vooral het

Kleurenfoto: vrij gaaf bewaarde voorgevel van woningtype I uit de Oude Doncklaan nr. 9. De luiken zijn vervangen maar de tweekleurige beschikking van het houtwerk benadert het oorspronkelijk concept. (Foto P. Somers, R.M.L.Z., juni 1982).

Boven: doorkijk tussen de huizen. (Foto R.M.L.Z., 1982)

Onder: Beeldtransformatie door vervanging van raamwerk en inbrengen van aluminiumdeur. (Foto R.M.L.Z., 1982)

verwijderen van tussenmuren, het installeren van een badkamer en het dichtmaken van de half-open veranda's aan de achterzijde (30).

Het buitenaspect van de woningen is altijd aan reglementering onderworpen geweest. Resultaat hiervan is dat de wijk in haar geheel beschouwd nog vrij goed het originele uitzicht heeft bewaard. Het typische raamwerk is echter reeds in een aantal gevallen verdwenen en vervangen, vooral in de laatste jaren (31). Ook aluminium deur- en raamwerk wordt aangetroffen.

Het is nochtans het behoud van dit soort architectonische details die voor een goed deel de visuele kwaliteit van de wijk bepalen. Hier zou de bescherming een belangrijke rol

kunnen spelen. Jammer genoeg is het zo dat voor een stadsgezicht geen subsidiëring voorzien is, toch niet op het budget van monumentenzorg (32).

Overleg tussen de 'Deurnese Moderne Woning', eigenaars en de dienst monumentenzorg zou wellicht tot een aantal positieve afspraken kunnen leiden. Op die manier hoeft de bescherming niet als betutteling begrepen te worden maar als een positieve aanzet tot het behoud en de versterking van de kwaliteiten van deze unieke brok wooncultuur.

Is de wijk dan geen 'socialere gemeenschap' geworden - de vraag blijft of zoiets te plannen is en of dit wenselijk is - het resultaat is alleszins een wijk waar de bewoners zich thuisvoelen.

Voetnoten

- (1) G. Bekaert, *Volkshuisvesting, wat is dat?* Antwerpen, Krokusuitgaven nr. 2, juli 1976, p. 12.
- (2) Het geheel van Unitastuinwijk is voor bescherming als stadsgezicht in aanmerking genomen (voorontwerp van lijst dd. 16 februari 1981; ontwerp van lijst dd. 6 oktober 1981, gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* van 13 november 1981).
- (3) Voor de in deze en volgende paragraaf beschreven korte historie putten wij onze gegevens voornamelijk uit: Ch. Bentein, *De Unitastuinwijk te Deurne van architect Eduard Van Steenberghe beschouwd in het geheel van de geschiedenis van de tuinvijken in België*, R.U.Gent. Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, 1980, p. 64-77 (niet uitgegeven verhandeling).
- (4) Zie Ch. Bentein, o.c., p. 30-31 en 66 en ook M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België. Een overzicht van de belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*, Brussel-Liège, p. 106 e.v.
- (5) Ch. Bentein, o.c., p. 67.
- (6) Zie o.m. *Beschouwingen naar aanleiding van den wedstrijd tot wederopbouw van de Schoenmarkt te Antwerpen*, in E. Leonard, *Voor 's lands wederopbouw. Korte opstellen over bouwkunst*, Amsterdam, 1920, p. 158-168; in dezelfde publikatie is de bijdrage *Jets over kunst in het openbaar leven en zoogezegde bouwkunst* (p. 139-145) opdragen 'Aan mijn goeden vriend Eduard Van Steenberghe'. Verder nog *Een paar opmerkingen n.a.v. het artikel 'Le concours d'Anvers' van A. De Ridder*, in *De Bouwgids*, nr. 10, 1919, p. 200. *Gedenkteken van Wilmarssonck*, in *De Bouwgids*, nr. 8, 1921, p. 156.
- Een van de eerste zelfstandige opdrachten voor Van Steenberghe was de bouw van de woning Leonard te Borgerhout (1922).
- (7) Ch. Bentein, o.c., p. 69 e.v.
- (8) Brief dd. 10 oktober 1923 in Bijlage XI in *ibidem*.
- (9) Niet gedateerde nota van E. Leonard (± 1924), geciteerd in ID, o.c. p. 71.
- (10) Zo werd in een ultieme poging een onderhoud verkregen met Minister Moyersoen: 'Over al onze aangevoerde argumenten was de Minister het eens, wees steeds op het tekort aan geld, om te besluiten dat wij maar moesten bouwen voor de koopers. Hoezeer wij ons ook inspanden om hem te doen verstaan, dat er jegens veel onzer inschrijvers en wel jegens de meest belangwekkende en meest hulpbehoevende op onverantwoordelijke wijze gehandeld werd, de Minister wenschte van zijn gedragslijn inzake woningbouw niet af te wijken. Het is niet zonder diepe verontwaardiging, dat wij het kabinet van de Minister verlieten (...)'. Omzendbrief aan de leden dd. 29 januari 1924, integraal opgenomen in Bijlage VII in *ibidem*.
- (11) Zie M. Smets, o.c., p. 142.
- (12) Omzendbrief aan de leden dd. 29 januari 1924 (zie voetnoot 10).
- (13) Men werd lid van Unitas 'koperscoöperatief' door voor een aandeel in te tekenen. Dit bood, wanneer men een bepaalde inkomensklasse niet overschreed, de mogelijkheid om bij de A.S.L.K. een interessante lening aan te gaan tot 65% van de totale waarde van de woning. Verder kon men premies krijgen van de Staat en de Provincie (respectievelijk 3000 en 1000 BF, onafhankelijk van de waarde van de woning maar wel verhoogd bij grote gezinnen). Ook werd men van registratie- en overschrijvingskosten ontlast. Wel werden maatregelen genomen die het kopen met specula-

tieve bedoelingen tegengingen.

(14) Het zijn huizen gelegen aan de Unitaslaan, het A. Kennisplein en het Eksterlaar. De woonhuizen werden verkocht aan prijzen die varieerden naargelang de oppervlakte van de tuin. De twee winkelhuizen werden verhuurd per opbod. Voor een overzicht van de verschillende types, de spreiding, en de bouwdata verwijzen wij naar de overzichtstabel en de bijlagen achteraan dit artikel.

(15) Bij de aankoop van het eerste stuk grond was contractueel voorzien dat Unitas bij eventuele verkoop van het Oude Donckhof het eerste recht tot kopen kreeg.

(16) De 41 woningen die Unitas nog in bezit had werden overgeheveld en de aandelen werden uitgewisseld. De leden die zich wensten terug te trekken kregen daartoe de gelegenheid. De 'Deurnese Moderne Woning' verhuurde deze woningen verder doch na vier jaar mocht de huurder zijn woning kopen. Zo worden momenteel nog 36 woningen verhuurd. Door toedoen van de gemeente werden de kastanjelaren die in de Heirmanstraat geplant waren verwijderd en vervangen door cypressen. Een driehoekig pleintje werd aangelegd in de Oude Doncklaan.

(17) Zie M. Smets, *Stedebouw in België 1920-1940. Algemene ontwikkeling. Tuinvijken*, in *Forum*, jg. 24, nr. 4-5, 1975.

(18) Zie H. Stynen, *Stedebouw en gemeenschap. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), bezieler van de moderne beweging in België*, Brussel-Liège, 1979.

(19) Zie M. Smets, *Huib Hoste, voorvechter van een vernieuwde architectuur*, Brussel, 1972.

(20) Van Steenberghe zelf beschouwde als zijn belangrijkste werk tussen de twee wereldoorlogen: de Unitastuinwijk, het sanatorium De Mick in Brasschaat (1925-1932), het woningcomplex in de Volhardingsstraat te Antwerpen (1932), het Atheneum te Deurne (1936-1941), de ontwerpen voor de Kunstberg te Brussel (1937-1941), de Polykliniek F.O.B. te Antwerpen (1937-1939).

(21) Meestal wordt enkel zijn naam vermeld zonder dat op zijn persoon of werk wordt ingegaan. Wel verscheen in Antwerpen bij De Sikkel in 1955 een monografie getiteld *Eduard Van Steenberghe. Bouwmeester en sierkunstenaar (1889-1952)*. De ondertitel *Album met aantekeningen voorzien door Victor Van Den Berghe. Ingeleid door H. Van de Velde*, geeft duidelijk het opzet weer: een gedenkboek (overigens goed gedocumenteerd) met beperkte oplage, van, voor en door vrienden waaronder veel cliënten van de architect. Dit werk kan vruchtbaar geconsulteerd worden voor nadere biografische gegevens. Er is tevens een lijst van ontwerpen en uitvoeringen in opgenomen (p. 45-55).

(22) Zie o.m. de inleiding van H. Van de Velde in de monografie hoger aangehaald (voetnoot 21). H. Hoste, *In memoriam E. Van Steenberghe*, in *Jaarboek van de K. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten*, Brussel, 1952, p. 237.

L. Van der Swaelmen, *L'effort moderne en Belgique*, in *La Cité*, jg. 5, nr. 7, 1925, p. 139 en 141.

R. Braem, *E. Van Steenberghe, een geslachtofferde generatie*, in *Bouwen en Wonen*, nr. 1, 1956, p. 13 e.v.

(23) V. Van den Berghe, o.c., p. 40.

(24) R. Unwin was, samen met B. Parker de architect van Hampstead Garden Suburb bij Londen, het prototype a.h.w. van de tuinvijken in de invloedssfeer van grotere agglomeraties. Zie o.m. W.L. Creese *The search for environment. The garden-city: before and after*, New-Haven-London, 1966.

Van Steenberghe was op dat ogenblik ook in het bezit van het standaardwerk van G. Feemstra, *Tuinstdeden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*, Amsterdam, 1920 en van het werk van G. Metzendorf, *Kleinwohnbauten und Siedlungen*, Darmstadt, 1920.

(25) Binnen het bestek van dit artikel hebben wij niet geöpteerd voor uitgebreide beschrijvingen van grondplannen en architectuurofbouw. Hiervoor willen wij verwijzen naar Ch. Bentein, o.c., p. 78-121. Wel werden achteraan dit artikel zoveel mogelijk plannen en foto's per type gegroepeerd.

(26) G. Bekaert, art. *Van Steenberghe*, in *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen*, deel V, Brussel, 1974.

(27) Enquête uitgevoerd in het kader van de licentiaatsverhandeling van Ch. Bentein, o.c., p. 154-168a (bespreking) en Bijlage (cijfermateriaal).

(28) Over deze, historisch te situeren, problematiek zie o.m. R. Schoonbrodt, *Sociologie de l'habitat social*, Bruxelles, 1979, en de geciteerde werken van M. Smets in het bijzonder het *Forumnummer*, jg. 14, nr. 5, 1975 over een gelijkaardig onderzoek in de Brusselse tuinvijken en de wijk Klein-Rusland in Zelzate.

(29) Momenteel is 75,2% van de bewoners eigenaar en 10,9% huurt van particulieren. Er blijven nog 36 huurders van de "Deurnese Moderne Woning".

De meeste bewoners, bijna 70%, wonen er langer dan 10 jaar. Wat de mannelijke bevolking betreft zijn er 38,5% bediende en 16,5% arbeider. Van de vrouwen zijn bijna 50% huisvrouw en 16,3% zijn bediende. Bijna 40% van de bevolking is ouder dan 60 jaar.

(30) Verwijdering van de muur tussen salon en eetplaats: type I: 67%; type III: 40%; voor type II was hier al geen muur meer voorzien door de architect.

Verwijdering muur tussen keuken en wasplaats: type I 14%; type III 20%.

Installatie van badkamer type I 56,5%; type II 43,5%; type III 80% en van centrale verwarming resp. 22,5%; 40% en 17,3%. Dichtmaken van veranda respectievelijk 24%, 61% en 20%.

(31) Zoals hogervermeld gebeurde dit reeds gedeeltelijk n.a.v. de vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Momenteel bedraagt de vervan-

ging 31% van type I, 17,5% van type II en 20% van type III.

(32) Wel bestaan er, bij een globale aanpak, mogelijkheden in het kader van de voorzieningen voor stads- en dorpsherwaardering. Het is immers duidelijk dat vervanging naar bestaand model financieel duurder zal komen dan raamwerk met één glasoppervlak. Groepering van bestelling zou wellicht aan deze mogelijke financiële bezwaren reeds gedeeltelijk tegemoet komen.

Beknopte bibliografie.

Leonard E., *Unitas Tuinwijk, Société coopérative de locataires à Anvers-Deurne*, in *L'Habitation à Bon Marché*, nr. 8, 1926, p. 140-148.

ID., *De bedienden-tuinwijk Unitas te Deurne*, in *De Bouwgids*, jg. 20, nr. 12, 1928, p. 235-240.

ID., *De bemeubeling der goedkope woning*, in *K.M.B.A.*, jg. 3, nr. 2, 1932, p. 23-26, ill. p. 31-33.

ID., *Kleine geschiedenis van 'Unitas Tuinwijk', Een woningwijk voor bedienden te Deurne*, Antwerpen, 1952.

F.V.G., *'Unitas' tuinwijk te Antwerpen-Deurne (Zuid)*, in *K.M.B.A.*, jg. 6, nr. 6, 1935, p. 181-187.

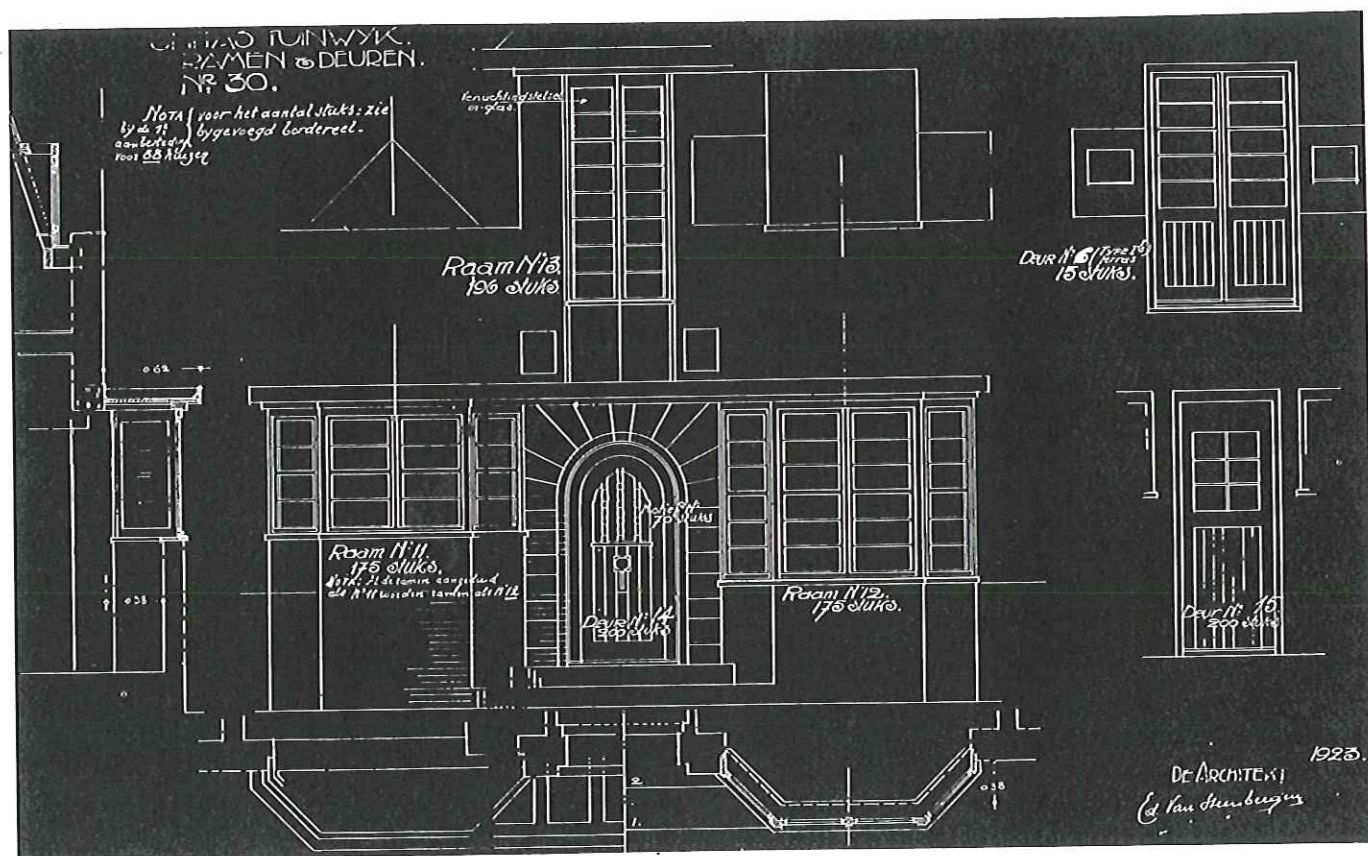
Van den Berghe V., *Eduard Van Steenberghe. Bouwmeester en Binnenhuiskunstenaar (1889-1952)*, Antwerpen, 1955. (p. 12-13 en ill. 33-41 m.b.t. Unitastuinwijk).

Bentein Ch., *De Unitas tuinwijk te Deurne van architect Eduard Van Steenberghe beschouwd in het geheel van de geschiedenis van de tuinvijken in België*, R.U.Gent, Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis, 1980 (niet uitgegeven verhandeling).

Niet uitgegeven bronnen :

Deurne: verslagen van het dagelijks bestuur en van de jaarvergaderingen (7 delen); aanbestedingsdocumenten; fotoalbum; plannen... (gemeentelijk archief)

E. Van Steenberghe jr.: plannen en brieven (persoonlijk archief).

Ontwerp houtwerk deuren en vensters. E. Van Steenberghe, 1923.

Bijlage Unitastuinwijk: de huizentypes

	TYPE I, Ia, Ib	TYPE II	TYPE III, IIIb	TYPE IV winkels	HUIZEN 1 + 2	TOTAAL	KOSTPRIJS/ EENHEID
AANTAL/TYPE	136	52	9	2	2	202	
1e FASE 1923-1929	96		9	2	2	109	± 32.000 à 36.000 BF
2e FASE 1925-1929	36					36	± 40.000 à 45.000 BF
3e FASE 1929-1932	4	52				56	± 67.000 à 77.000 BF
gevelbreedte	7 m.	5,3 m.	9 m.	8,75 m.	6,2 m.		
bebouwde oppervlakte/ eenheid	54 m²	36 m²	54,14 m²	65,3 m²	52 m²		

TYPE I, Ia, Ib

Ligging:

Type I:

Unitaslaan: nrs. 7, 9, 13, 15, 21, 27, 33, 35, 39, 41, 47, 49, 51, 53, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 77, 79, 81, 83, 85, 87, 89, 99, 101, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 119, 121, 125, 127.

A. Kennisplein: nrs. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19.

Eksterlaer: nrs. 4, 6, 8, 10, 12, 18, 20, 22, 24, 26.

Oude Doncklaan: nrs. 5, 7, 9, 13, 15, 17, 19, 21; 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 20, 22, 24.

Charles Philipsstraat: nrs. 1, 7; 2, 8.

Heirmanstraat: nrs. 1, 5; 2, 8.

Drakenhofstraat: nrs. 199, 201, 203, 207, 209, 211.

Type Ia:

Unitaslaan: nrs. 5, 17, 19, 23, 26, 29, 31, 43, 93, 95, 117, 129.

Oude Doncklaan: nrs. 1 en 3.

Type Ib:

Unitaslaan: nrs. 11, 21, 27, 37, 55, 59, 91, 97, 123.

Eksterlaer: nrs. 16 en 17.

Oude Doncklaan: nrs. 11, 99, 101, 103, 105; 16, 18.

Charles Philipsstraat: nrs. 3, 5; 4, 6.

Heirmanstraat: nrs. 3; 4, 6.

Drakenhofstraat: nr. 205.

TYPE II

Ligging:

Oude Doncklaan: nrs. 23 tot en met 97, nrs. 107 tot en met 133.

TYPE III, IIIb

Ligging:

Unitaslaan: nrs. 11, 21, 27, 37; 120, 122.

A. Kennisplein: nrs. 17; 4, 10.

TYPE IV

Ligging:

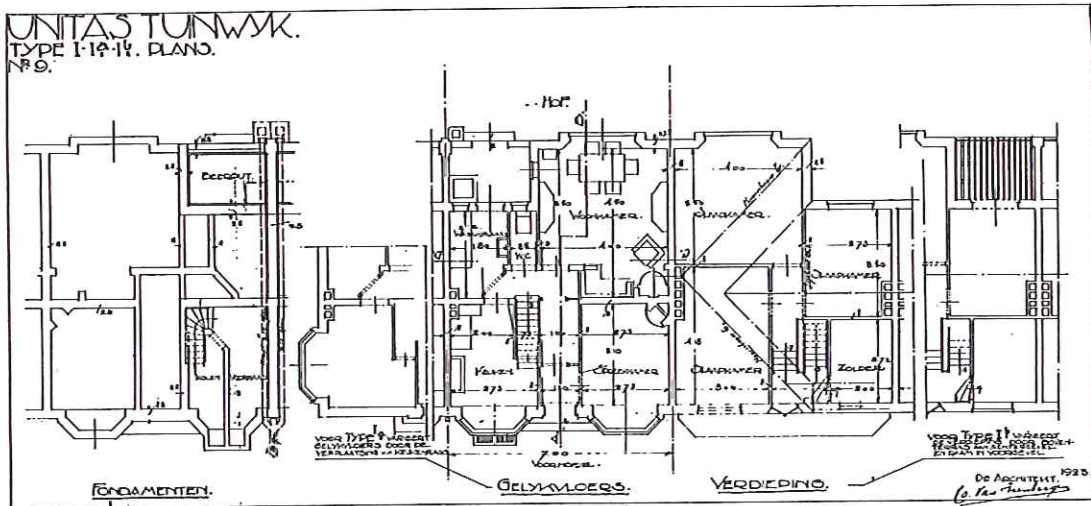
Unitaslaan: nrs. 73, 75.

HUIZEN 1 & 2

Ligging:

hoek Eksterlaer en Unitaslaan.

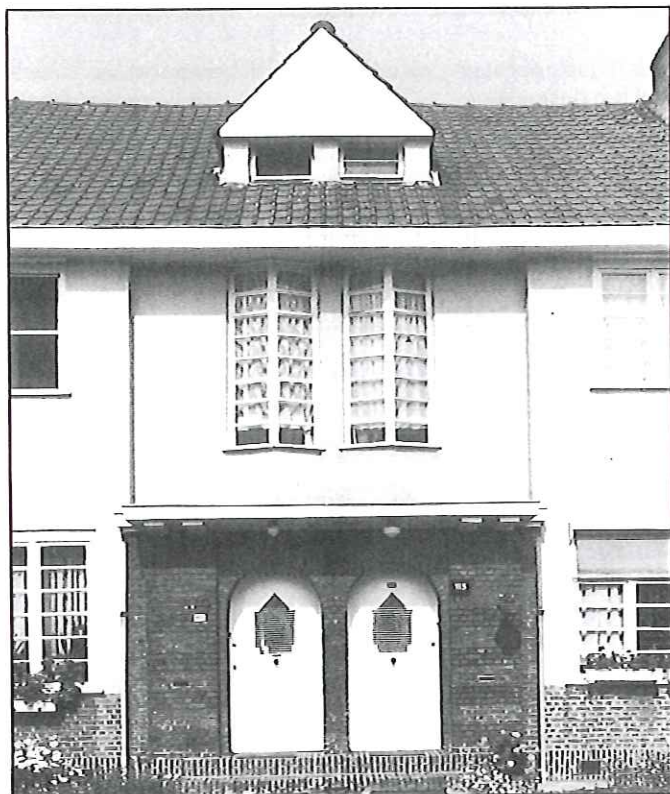
Type I, Ia en Ib

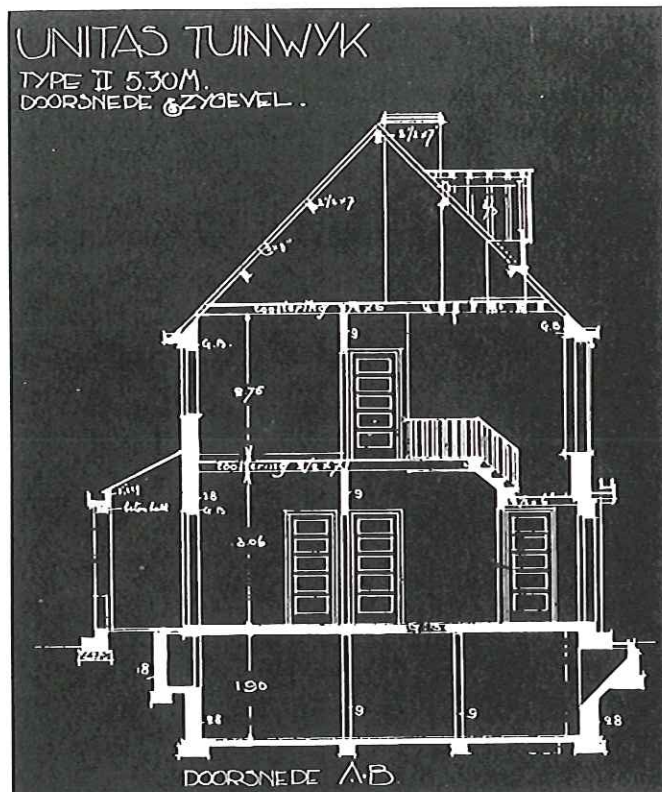
v.b.n.o.:

- Grondplannen E. Van Steenberghe, 1923.
- Recente opname woningen Unitaslaan. (Foto R.M.L.Z., 1982)
- Ontwerp achtergevels E. Van Steenberghe, 1923.

Recente opname woningen Oude Doncklaan. (Foto R.M.L.Z., 1982)

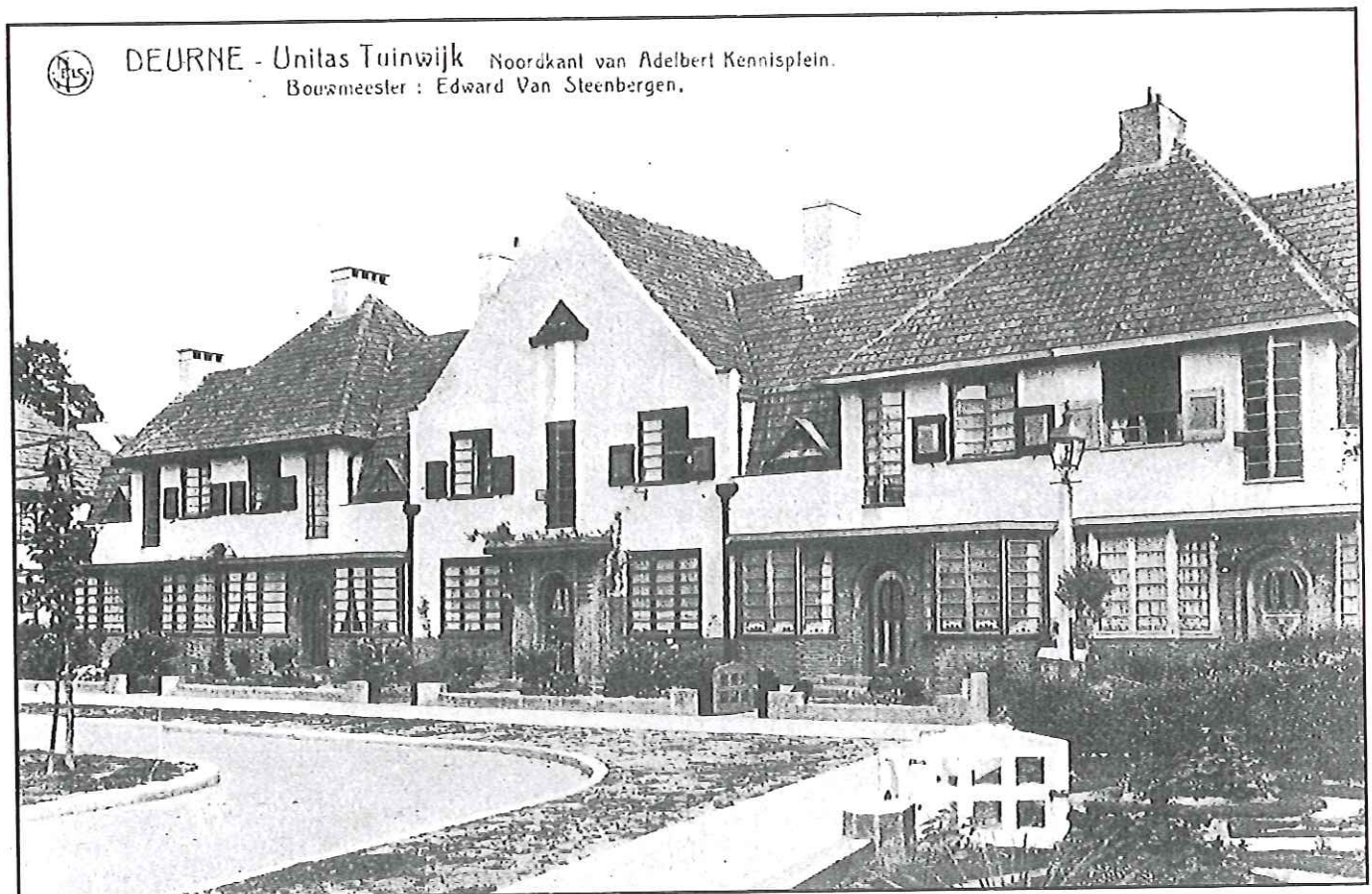
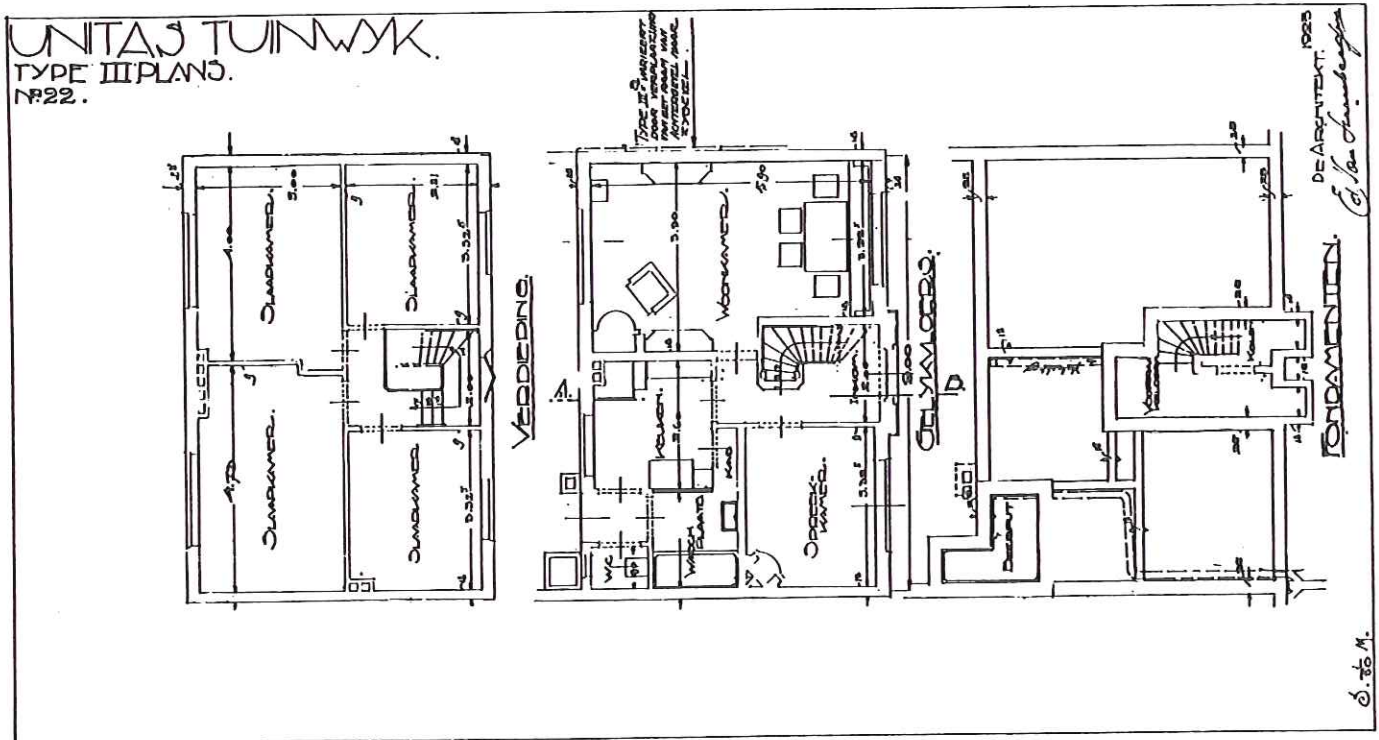

Doorsnede. E. Van Steenberghe, 1928.

Ontwerp voor- en achtergevel. E. Van Steenberghe, 1928.

Type III, IIIb

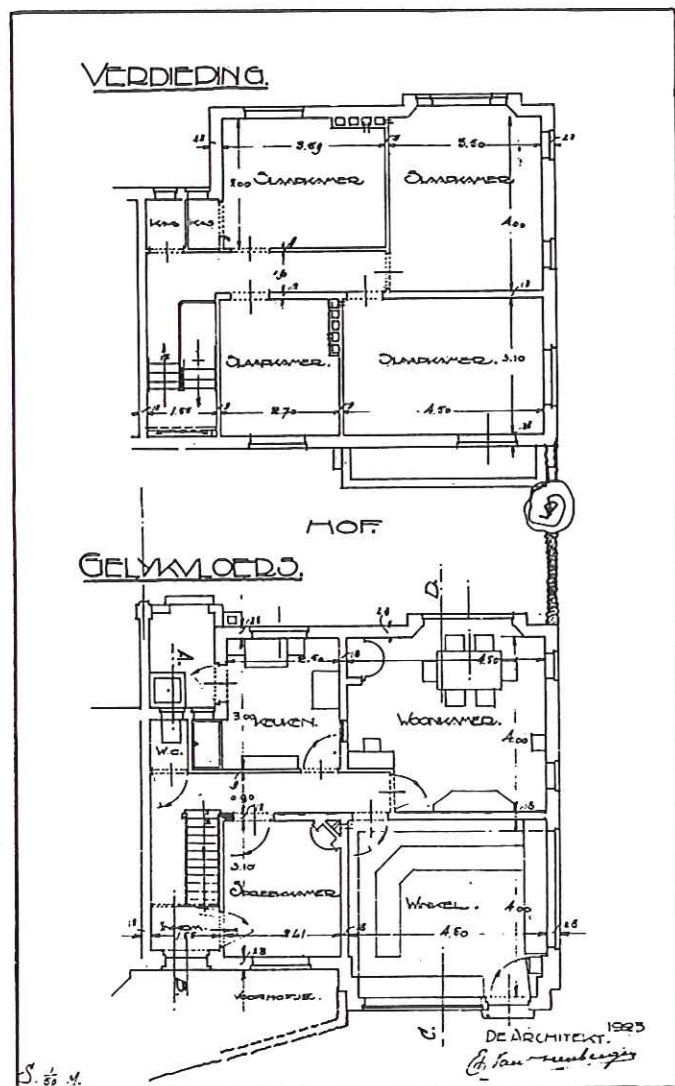
Boven: Grondplannen. E. Van Steenberghe, 1923.

Onder: Centraal het woningtype III op het A. Kennisplein (postkaartenreeks uitgegeven ± 1929)

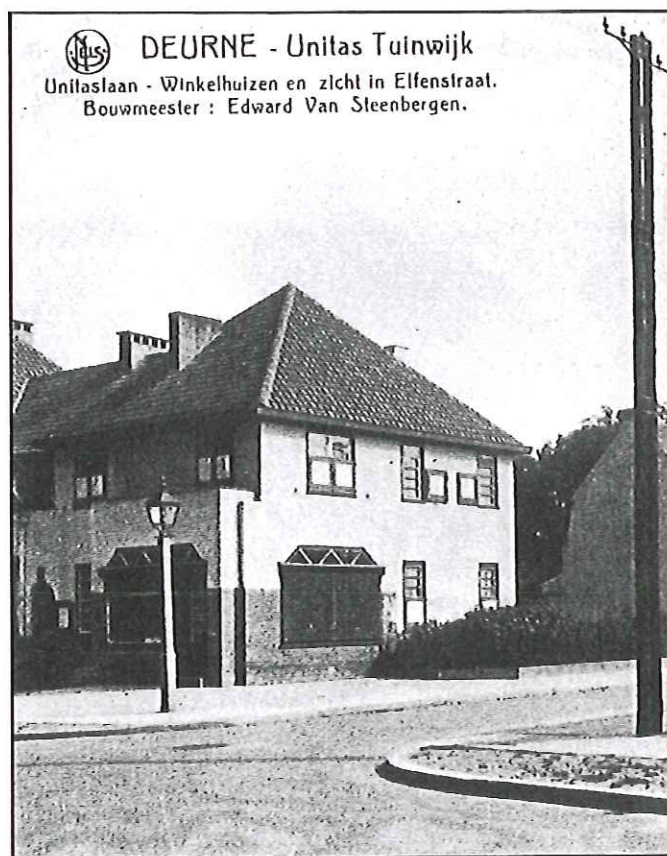
Type IV (winkels)

Ontwerp voorgevel. E. Van Steenberghe, 1923.

Grondplannen. E. Van Steenberghe, 1923.

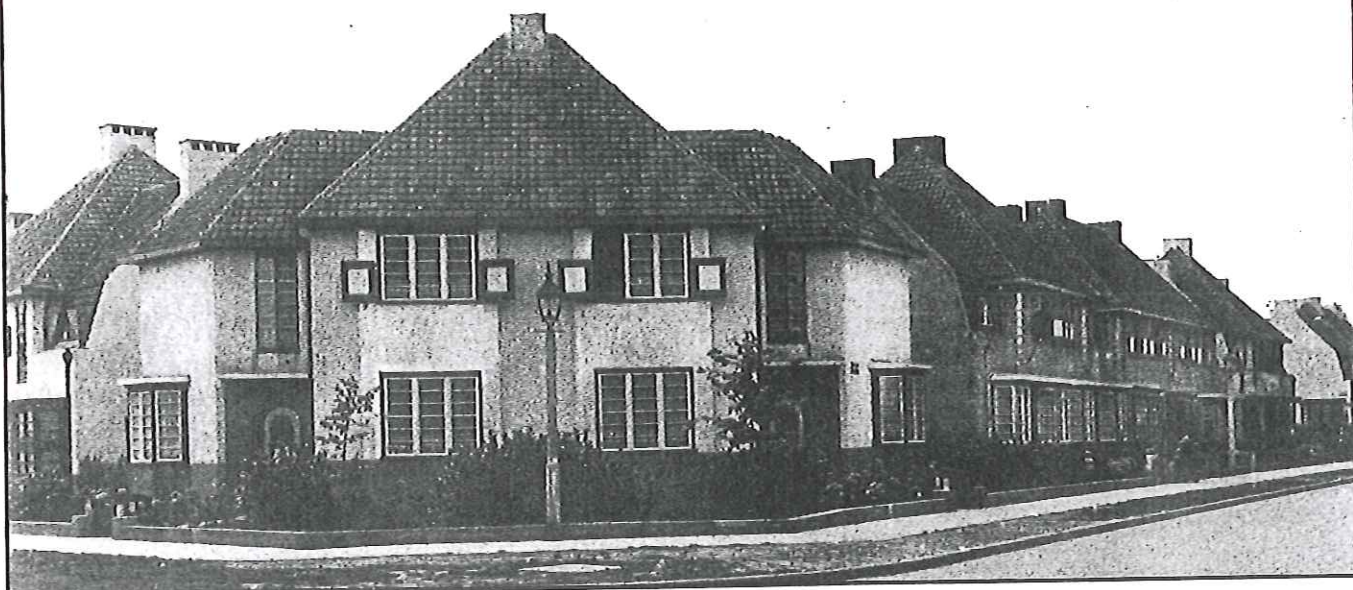

Winkelhuis hoek Unitaslaan-Elfstraet (postkaartenreeks, uitgegeven ± 1929).

Huizen 1 + 2

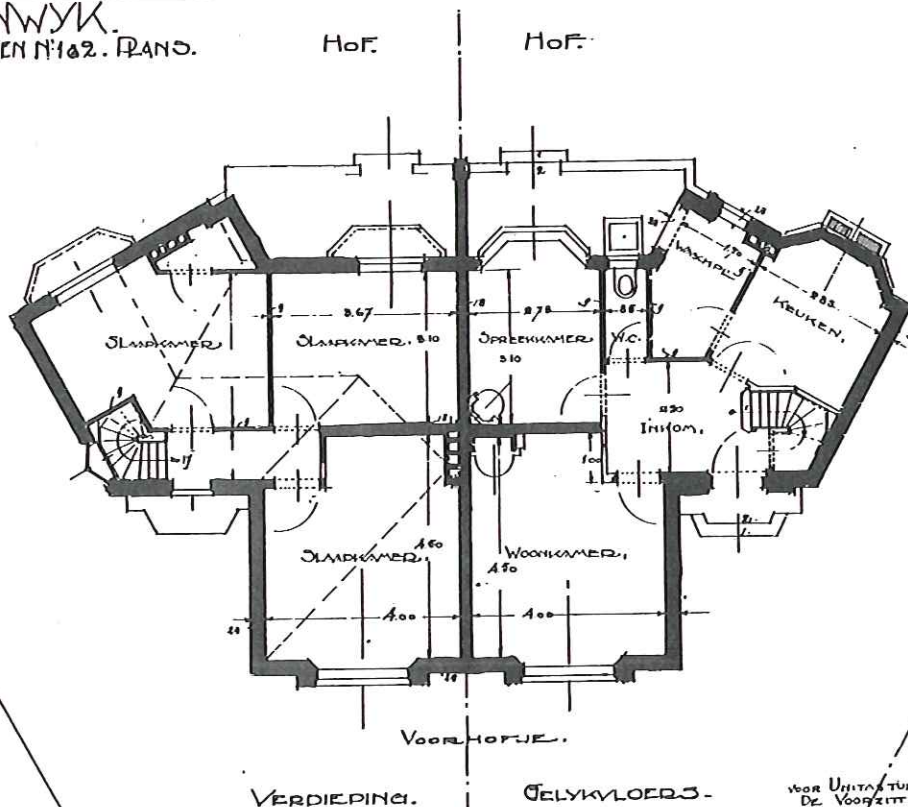
DEURNE - Unitas Tuinwijk Hoek Eksterlaer niet zicht in Unitaslaan.
Bouwmeester: Edward Van Steenberghe.

Boven: Hoek Eksterlaer-Unitaslaan (postkaartenreeks, uitgegeven ± 1929). Onder: grondplannen Van Steenberghe, 1 juli 1924.

UNITASTUINWYK.

WYKING DER HUIZEN N° 1 & 2. RAND.
N° 39.

10 JULI - 1924.
DE ARCHITEKT.
(J) Van Steenberghe

VOOR UNITASTUINWYK:
DE VOORZITTER DE AANNEMERS.
DE ZAAKVOERDER